

JAARBOEK VOOR
MUNT- EN PENNINGKUNDE

49

1962

KON. NED. GENOOTSCHAP VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE
AMSTERDAM

Commissie van redactie:

Dr. H. Enno van Gelder, Voorburg;

Drs. G. van der Meer, 's-Gravenhage;

Drs. O. N. Keuzenkamp-Roovers, Groningen;

Prof. Dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta, Amsterdam.

Alle correspondentie betreffende redactie en administratie
te richten aan het secretariaat: Zeestraat 71B, 's-Gravenhage.

HET OUDSTE KOPERGELD IN DE NEDERLANDEN

door dr. H. Enno van Gelder

De bekende allegorie van de Tres Monetae wijst goud, zilver en koper als de voor de hand liggende metalen voor de vervaardiging van munten aan. Toch is het gebruik van deze drie materialen naast elkaar geenszins zo vanzelfsprekend als wel veelal wordt aangenomen. Terwijl in de klassieke periode van het Romeinse rijk inderdaad de drie metalen tegelijk in gebruik waren, zijn er lange tijdperken in de monetaire geschiedenis aan te wijzen, waarin dit niet het geval is geweest. Zo zijn in West-Europa gedurende de gehele middeleeuwse periode koperen munten vrijwel onbekend geweest, behalve in het uiterste zuiden van dit gebied, waar koper onder invloed van de Byzantijnse en Arabische wereld lang in dagelijks gebruik bleef.

De westeuropese staten bezaten, na in de eeuwen na Karel de Grote vrijwel uitsluitend zilver aangemunt te hebben, in de latere middeleeuwen alle een muntstelsel dat op twee metalen gebaseerd was: goud voor de grote en zilver voor de middelbare en kleine denominaties. De reden hiervoor was zeker niet onbekendheid met het koper als zodanig, dat veelvuldig voor niet-monetaire doeleinden werd gebezigd, of onervarenheid in de technische verwerking van dit hardere metaal, want rekenpenningen en andere gebruikspenningen werden al in de 12e eeuw van koper vervaardigd geheel volgens dezelfde techniek als voor de fabricage van munten in goud en zilver in gebruik was. Ook werd koper, zij het onopvallend, in grote hoeveelheden monetair gebruikt, omdat de kleinste munten steeds van zilver van zeer laag gehalte, d.w.z. een kleine hoeveelheid zilver vermengd met koper, vervaardigd werden. De oorzaak dient eerder te worden gezocht in de middeleeuwse opvatting, duidelijk vertolkt door de 14e eeuwse theoreticus Nicolas Oresme¹, dat munten van kostbaar materiaal vervaardigd behoren te worden en hun waarde in de eerste plaats aan het erin verwerkte metaal ontleenden. Deze opvatting maakte het gebruik van het goedkope en — schijnbaar — meer dan goud en zilver in prijs fluctuerende koper ongewenst. Toen in de 14e eeuw zich geleidelijk

naast grote zilverstukken van tamelijk zuiver zilver tengevolge van talrijke muntverzwakkingen zeer kleine muntjes van zilverhoudend koper ontwikkeld hadden en het bleek, dat deze laatste als pasmunt in de zich steeds meer van gemunt geld bedienende maatschappij een zelfstandige functie vervulden, werd hieraan een theoretische fundering gegeven door dit zilver van zeer laag gehalte onder de naam van „zwart zilver” als een afzonderlijk metaal te beschouwen, waardoor meteen de traditionele drie muntmetalen van de Oudheid in ere hersteld waren.

In feite was echter het onderscheid tussen „wit” en „zwart” zilver slechts incidenteel, daar bij alle soorten van zilveren munten bij de berekening van de muntvoet uitgegaan werd van het verwerkte zilver en het toegevoegde alliage nauwelijks een rol speelde. Aangezien het echter veel kostbaarder was een mark fijn zilver tot 800 penningen of achtste groten te verwerken dan tot 100 groten, moesten de kleinere munten steeds in verhouding minder zilver bevatten. In feite ontleenden dan ook de penningen hun waarde niet zozeer aan de hoeveelheid zilver die zij bevatten dan aan het feit dat 8 stuks voor een groot ingewisseld konden worden; zo was het kleine geld in de praktijk, ondanks de andersluidende theorie, wel degelijk een soort kredietgeld.

Pas in de 16e eeuw is men echter in West-Europa hieruit de konsekwentie gaan trekken door langzamerhand en met grote aarzeling af te zien van de kleine hoeveelheid zilver in de laagste denominaties en deze munten van zuiver koper te vervaardigen. Dit bood, behalve dat de moeilijke en kostbare legering met zilver overbodig werd, nog het voordeel, dat de nieuwe koperstukken groter en daardoor steviger gemaakt konden worden dan de kleine, dunne en daardoor veelal onooglijke muntjes van „zwart zilver” die zij vervingen.

Het ligt voor de hand, dat deze stap het eerst gedaan werd in gebieden die het nauwst in contact waren met landen, die het koper als muntmateriaal lang hadden gehandhaafd: Venetië en Napels. In Venetië werd in 1463 nog een voorstel verworpen om de kleinste munt voortaan van zuiver koper te vervaardigen, wat minder aanleiding tot de veelvuldig voorkomende vervalsing zou geven en goedkoper zou zijn; pas in 1472 was het verzet tegen deze innovatie zo afgenomen, dat koperen *bagattini* konden worden geslagen, nog niet voor gebruik in Venetië zelf, maar in verschillende steden van de Terraferma². Enkele decennia later was dit zo ingeburgerd, dat in de 16e eeuw zeer grote massa's kleinere en grotere koperen munten zowel voor de stad als voor de Venetiaanse bezit-

tingen in oost en west werden uitgegeven. Veel groter verbreiding hadden intussen gevonden de koperen *cavalli* van het koninkrijk Napels, waar de langdurige Byzantijnse traditie het gebruik van koperen munten nooit geheel had doen vergeten: deze waren in hetzelfde jaar 1472 voor het eerst uitgegeven door koning Ferdinand en werden gedurende diens lange regering in zeer grote hoeveelheden in diverse muntateliers geslagen³; met gewijzigd type werd deze nieuwe muntsoort ook onder diens opvolgers in de 16e en 17e eeuw gehandhaafd. Enkele andere Italiaanse staten volgden het Venetiaanse of Napolitaanse voorbeeld nog in de laatste decennia van de 15e eeuw.

Het duurde echter nog meer dan een halve eeuw voor dezelfde stap in West-Europa werd gedaan en wel in de Bourgondische Nederlanden en iets later in Portugal⁴. Terwijl in het laatste land de aanmunting van koperen realen en veelvoudigen aanknoopt bij oudere koperaanmuntingen voor de Portugese bezittingen in Marokko, moet in de Nederlanden, zoals nader betoogd zal worden, aan Italiaanse invloed worden gedacht. Nog later volgden Frankrijk in 1577 en Spanje in 1598 en verschillende kleinere staten in de omgeving. In Engeland werd wel onder koningin Elisabeth aan koperaanmunting gedacht, maar tot een effectieve vervaardiging van klein geld is het daar eigenlijk nooit gekomen. In de Duitse landen daarentegen is het buiten de westelijke grensgebieden pas in de 18e eeuw tot koperaanmuntingen op grote schaal gekomen: tot die tijd bleef het kleingeld van zilver van laag gehalte heersen. Hierop vormt slechts Westfalen een uitzondering, die duidelijk de regel bevestigt. De omvangrijke aanmuntingen van kopergeld in dat gebied zijn voortgekomen uit het oorspronkelijk voor intern gebruik bestemde huisgeld van domkapittels en steden, een soort geld waarvoor koper reeds veel vroeger ook elders algemeen geaccepteerd was⁵.

In de Bourgondische Nederlanden kwam het tot invoering van koperen munten tegen het einde van de regering van Karel V, een tijd waarin verschillende belangrijke wijzigingen optreden. Aanvankelijk was onder diens regering het muntstelsel van Philips de Schone van 1499/1500 gehandhaafd; in 1521 werden weliswaar geheel nieuwe typen met de zojuist verworven keizertitel ingevoerd, maar de denominaties bleven vrijwel dezelfde als vroeger, ook de kleinste eenheden. Op dit punt bestond nog steeds, anders dan bij de grotere zilverstukken en bij de gouden munten, enig verschil tussen de in de verschillende gewesten geslagen muntsoorten⁶. In de noordelijke gewesten was de kleinste een-

heid onder de kwart groot de Hollandse penning = $\frac{1}{8}$ groot met een zilveragehalte van 0,080. In het zuiden daarentegen waren al sinds de 14e eeuw kleine munten van veel lager gehalte gebruikelijk: de Vlaamse korte of dubbele mijt van 0,024 en de Brabantse dubbele mijt van 0.014 zilver. De onderlinge verhouding van deze drie munten wordt bepaald door de formule 1 groot = 8 penningen Hollands = 24 mijten Vlaams = 36 mijten Brabants. De Brabantse mijt als afzonderlijke muntsoort verdween onder de regering van Karel V uit het gebruik, al bleef nog eeuwenlang de uitdrukking negenmanneke voor de kwart groot = 6 mijten Vlaams of 9 mijten Brabants eraan herinneren. Het onderscheid tussen de Vlaamse en Hollandse onderverdeling bleef echter onverminderd bestaan.

Het is deze Vlaamse korte, die bijzonder weinig zilver bevatte en er op het oog als een koperen munt uitzag, die het eerst onbevredigend werd geacht. Reeds in 1535 werd deze vervangen door een korte van hoger gehalte en evenredig lager gewicht, doch dit „witte” muntje was blijkbaar te klein om in de zuidelijke gewesten die hieraan niet waren gewend ingang te vinden. In samenhang met een reeks andere vernieuwingen — invoering van het 4 stuiver-stuk, van de zonnekroon, van de zilveren Karolusgulden — werd dan ook bij ordonnantie van 7 april 1543 een korte van zuiver koper ingevoerd⁷, die in de volgende jaren massaal werd geslagen in de drie ateliers van het zuiden: Antwerpen, Maastricht en Brugge en bovendien in kleiner aantal te Nijmegen, wellicht speciaal met het oog op de behoeften van het Overkwartier, daar Nijmegen tegelijk de aanmuntung van de in het noorden traditionele penningen voortzette evenals Dordrecht en Kampen. Opvallend is de ikonografie van deze nieuwe munt: terwijl de Vlaamse leeuw aan de kz. ontleend werd aan de voorafgaande witte korte van 1535, vertoont de vz. de kop van de keizer — wat voordien op klein geld niet voorkwam —, die bovendien getooid is met een hier al evenzeer ongebruikelijke stralenkroon in plaats van de keizerlijke beugelkroon. Het ligt wel zeer voor de hand aan te nemen, dat deze wijze van afbeelden met het hele idee van kopergeld afkomstig is uit de Napolitaanse bezittingen van de keizer: geheel dezelfde stralenkroon komt immers voor op de boven als oudste koperen munten genoemde cavalli van koning Ferdinand van Napels, die zeker in de tijd van Karel V nog algemeen in gebruik waren. De omvangrijke aanmuntingen van 17 miljoen stuks in 15 jaar tegen 6 miljoen van het oude type in bijna een halve eeuw bewijst wel dat het nieuwe kopergeld snel algemeen aanvaard werd (Pl. I 1 en 2).

Het gewicht van de nieuwe munten werd vastgesteld op 128 per mark (1,92 g per stuk), d.w.z. bijna tweemaal zo zwaar als de oude zilverhoudende korten. De stukken waren hierdoor steviger en aanmerkelijk beter van uitvoering dan de vrij onooglijke oude stukken. Aangenomen mag worden, dat het gewicht zo was gekozen dat de koers van uitgifte ongeveer overeenkwam met de prijs van het erin verwerkte koper vermeerderd met relatief hoge vervaardigingskosten⁸, want de sleischat werd op het voor zilveren munten normale bedrag van 1 stuiver per mark vastgesteld: was door lagere materiaalkosten een aanzienlijke winst te behalen geweest, dan had men deze ongetwijfeld niet aan de muntmeesters gelaten, doch was de sleischat dienovereenkomstig op een veel hoger bedrag per mark vastgesteld. Van een boven de intrinsieke waarde uitgegeven kredietmunt is dus in feite geen sprake geweest, al werd de koers natuurlijk bepaald door de vaste verhouding tot het zilvergeld en niet door de mogelijk wisselende koperprijs.

Na het aftreden van de keizer bracht de nieuwe regering van Philips II voorlopig geen wijziging. De aanmunting van koperen korten in het zuiden werd voortgezet, slechts met wijziging van de beeldenaar. Deze werd nu meer bourgondisch: de koning draagt de ook op andere munten gebruikelijke beugelkroon en de Vlaamse leeuw op de kz. werd vervangen door de bourgondische vuurstalen. De aanmunting geschiedde in dezelfde ateliers; ook nu weer werden te Nijmegen zowel koperen korten als de nog steeds in het noorden gebruikelijke zilveren penningen, nu met een gekroonde P als hoofdmotief, geslagen. Slechts werd de sleischat op de korten in 1559 verlaagd van 1 stuiver tot $\frac{1}{4}$ stuiver⁹, een nieuwe aanwijzing dat de invoering van het kopergeld geenszins een maatregel met financiële bijbedoelingen geweest was. In 1571 had nog een verdere uitbreiding van de aanmunting plaats. De beeldenaar van de enkele korte die met de omschriftloze kz. weinig aantrekkelijk was, werd gemoderniseerd door op de kz. 's konings wapen te plaatsen zoals op alle andere munten. Aan de enkele korte werd thans een dubbele korte van 4 mijten Vlaams toegevoegd, zonder dat de muntvoet verder werd gewijzigd. Het nieuwe stuk kreeg ter onderscheiding van de korte een ongedekte buste, zoals hele en halve gouden reaal door de gekroonde en ongekroonde kop van de koning gedifferentieerd waren (Pl. I, 3-5).

Onder deze regering werd het koperen kleingeld ook ingevoerd in de zelfstandige aan de zuidelijke Nederlanden grenzende en daarvan in monetair opzicht sterk afhankelijke bisdommen Kamerijk en Luik. In Luik

begon in 1565 onder bisschop Gerard van Groesbèek de uitgifte van koperen munten van 6, 4 en 2 sols Luiks, in waarde ongeveer overeenkomend met 3, 2, resp. 1 mijt Vlaams¹⁰. Het volgend jaar voerde aartsbisschop Maximiliaan van Bergen in Kamerijk koperen munten van 1 denier of 2 mijten Vlaams in¹¹, daarbij aansluitend bij de daar reeds lang als geld gebruikelijke koperen presentietekens van het kathedraalkapittel. Typerend voor de relatief geringe betekenis van de prijs van het koper zelf in verhouding tot de kosten van aanmaak, is dat de Luikse stukken zwaarder, de Kamerijkse lichter dan de Nederlandse korten waren.

De Opstand bracht als in zoveel onderdelen van het muntwezen, ook in de kopergeldvervaardiging een nieuw element. Zoals bekend hebben de Staten van de rebellerende gewesten Holland en Zeeland reeds zeer spoedig mede van de muntslag gebruik gemaakt om aan de zeer preciaire financiële toestand het hoofd te bieden¹². De stempeling — tegen betaling van een heffing — van het omlopende geld volgens plakkaat van 7 februari 1573 is de eerste maatregel op dit gebied geweest. Later in 1575 volgde de uitgifte van de bekende leeuwendaalders tegen geforceerde koers, die eveneens een bijdrage van enkele miljoenen voor de oorlogvoering betekend heeft. In dezelfde jaren is een omvangrijke emissie van koperen munten begonnen, die ook, zij het in geringere mate, een fiskale betekenis gehad blijkt te hebben.

Tegelijk met de stempeling werd bij instructie van 1 februari 1573¹³ door Holland een tweetal koperen munten ingevoerd. Dertig jaar later dan in het zuiden werden thans voor het eerst de kleinste eenheden van de noordelijke reeks door koperstukken vervangen: de duit en de penning (resp. $\frac{1}{8}$ en $\frac{1}{16}$ stuiver). De beeldenaar werd in hoofdzaak aan die van de corresponderende zilverhoudende stukken ontleend: de gekroonde P op de penning en het Bourgondische kruis op de duit, maar op beide stukken werd een Hollandse tuin aan de beeldenaar toegevoegd als om de revolutionaire oorsprong van de beide nieuwe munten te markeren; naam en titels van Philips II bleven ongewijzigd, daar formeel immers 's konings gezag onaangevochten bleef. De nieuwe munten waren echter in verhouding belangrijk lichter dan de oudere koperen stukken: de nieuwe penning van 3 mijten woog evenveel als de oude korte van 2 mijten. Of anders gezegd uit 1 mark koper werden thans niet 128 korten ter waarde van $5\frac{1}{3}$ stuiver geslagen, maar 128 penningen ter waarde van

8 stuiver. Daar noch de koperprijs, noch de vervaardigingskosten belangrijk gewijzigd kunnen zijn, omdat in de gehoorzame gewesten de oude muntvoet nog vier jaar bleef gehandhaafd, moet het voordelig verschil van $2\frac{2}{3}$ stuiver per mark aan muntheer en muntmeester ten goede gekomen zijn. En inderdaad blijkt, dat bij deze koperemissie niet meer $\frac{1}{4}$ stuiver aan sleischat werd gegeven, maar $2\frac{1}{8}$ stuiver per mark: bijna het gehele voordelige verschil vloeide dus in de vorm van sleischat in de kas van de Staten. Helaas zijn de rekeningen over de omvangrijke aanmuntingen in de jaren 1573—1577 niet bewaard, zodat slechts de winst in de jaren 1577—1579, toen de emissie reeds op zijn einde liep, bekend is. Deze bedroeg op de verschillende denominaties tezamen f.14.165, wat wel niet veel is in verhouding tot het bedrag van ruim een half miljoen in dezelfde periode op de leeuwendaalders geïnd, maar toch een niet te verwaarlozen bedrag als totale winst in de gehele periode 1573—1579 doet veronderstellen. Verreweg het grootste deel van deze winst werd echter niet behaald met in 1573 ingevoerde duiten en penningen, maar met een in 1574 aan de reeks toegevoegd groter stuk: de oord of kwart stuiver. Dit zware koperstuk, kennelijk ingevoerd met het oog op de te verwachten sleischat, betekende niet alleen een nieuwe, sinds de 15e eeuw in onbruik geraakte denominatie, maar vertoonde ook in zijn uiterlijk een meer onafhankelijk karakter. Hoofdmotief is de Hollandse Maagd in de tuin; de naam van Philips is nog wel behouden, maar zijn Spaanse koningstitel is vervallen (hij heet nog slechts graaf van Holland, na de Unie met Zeeland in 1575 graaf van Holland en Zeeland), evenals zijn lijfspreuk¹⁴ (Pl. II, 25-27).

Met deze Hollandse serie van drie koperen denominaties was een nieuw element gebracht in de opbouw van de muntreeks. De reeks der zilveren munten die in de trouw gebleven gewesten werden aangemunt eindigde in deze jaren praktisch met de stoter of $\frac{1}{20}$ Philipsdaalder (koers $1\frac{3}{4}$ stuiver) met het betrekkelijk hoge gehalte van 0,417. De in 1571 voorgeschreven aanmunting van halve stoters is nooit op gang gekomen, evenmin als de in 1557 voorgeschreven stuivers en halve stuivers, terwijl de vervaardiging van zilveren duiten en penningen ca. 1570 overal was beëindigd. In de koninklijke reeks bestond dus geen muntstuk tussen deze stoter en de koperen dubbele korte van $\frac{1}{12}$ stuiver. De Hollandse reeks daarentegen vulde deze lange afstand vooral met de in massa verspreide koperen oord of kwart stuiver. De tijd van het zilverhoudende kopergeld, dat zolang de rol van pasmunt uitsluitend had vervuld, was voorbij: de zuiver koperen stukken namen zijn plaats in.

Het ligt dan ook voor de hand, dat toen in 1576 door Holland en Zeeland enerzijds en de gehoorzame gewesten anderzijds de vrede van Gent was gesloten en de Staten-Generaal de taak op zich namen een nieuw muntstelsel in te voeren, met de Hollandse ervaring terdege rekening gehouden werd. In de eerste plaats kwamen in de nieuwe reeks van de Statenmunten, waarvan de aanmunting begin 1577 begon, geen stukken van zilverhoudend koper meer voor: de reeks liep door tot een halve stuiver die weliswaar zeer klein was, maar het respectabele zilvergehalte van 0,333 had. Tevens werd de gehele reeks naar het voorbeeld van de Hollandse leeuwendaalder tegen geforceerde koers uitgegeven met een belangrijke winst ten behoeve van de schatkist, zij het dat men zich, nu het verrassingselement voorbij was, met een iets geringer percentage tevreden moest stellen dan Holland indertijd had kunnen doen¹⁵. Over de afronding van de reeks met pasmunt werd iets langer beraadslaagd, maar per slot van zaken werd in 1578 besloten de Hollandse koperserie vrijwel ongewijzigd over te nemen: ingevoerd werden een oord en een duit van hetzelfde gewicht als de gelijknamige Hollandse stukken; slechts werd om de overgang voor de zuidelijke gewesten niet te groot te maken aan deze beide daar onbekende eenheden niet een penning of $\frac{1}{2}$ duit toegevoegd, maar de typisch zuidelijke korte of $\frac{1}{3}$ duit. Alle stukken droegen wederom de naam des konings en de spreuk PACE ET IVSTITIA die het vorig jaar voor de gouden en zilveren munten was vastgesteld. De korte behield de gekroonde buste van de oude korten, de duit kreeg weer een bourgondisch kruis en op de oord werd ditmaal de ongekroonde kop van de koning geplaatst. Evenals dit bij de zilverstukken het geval was, moest de sleischat iets lager dan in Holland gesteld worden, nl. $1\frac{1}{3}$ stuiver per mark. Typerend voor het taaie voortleven van oude denominaties is, dat terwijl de nieuwe oorden en duiten overal in grote aantallen werden geslagen, de aanmaak van Statenkorten vrijwel tot Vlaanderen en Doornik beperkt bleef: daarnaast werden slechts enkele zeer zeldzame exemplaren in de Overijsselse munt te Hasselt vervaardigd (Pl. I, 6-8).

Deze omvangrijke emissie, die in vrijwel alle gewesten werd geslagen met uitzondering enerzijds van Holland, dat tot 1579 de vervaardiging van zijn eigen koperen munten voortzette, en van Namen en Luxemburg anderzijds, die door de Spaanse troepen bezet bleven, heeft het gebruik van koperen kleingeld in veel groter coupures dan voordien gebruikelijk algemeen doen aanvaarden.

Onmiddellijk bij deze algemene Statenmunten sluiten enkele zeer omvangrijke lokale emissies aan. De in 1580 opgerichte Zeeuwse munt te Middelburg heeft van 1581 tot 1589 enorme hoeveelheden oorden en een kleiner aantal duiten van het ongewijzigde Statentype vervaardigd, dus nog steeds ondanks het Plakkaat van Verlatinge van 1581 met portret en naam van Philips II¹⁶. Wel was het gewicht van deze latere stukken niet onbelangrijk verlaagd, wat onvermijdelijk was, omdat in de oorlogsjaren de koersen van de zilveren munten belangrijk opgelopen waren en dus ook de koperprijs en de fabricagekosten in zilvergeld uitgedrukt gestegen waren; de gewichtsvermindering van 33 op 44 oorden per mark was zelfs minder dan de prijsstijging van de zilveren munten. In ieder geval heeft ook deze muntslag met een sleischat van $2\frac{1}{2}$ stuiver per mark een niet te versmaden bate voor de gewestelijke financiën opgeleverd (Pl. II, 23-24).

Minstens even omvangrijk zijn de kopergeldemissies van de in 1581 opgerichte stedelijke munt van Gent geweest¹⁷. Hier werd onder het Calvinistisch bestuur tot de herovering van de stad door de Spanjaarden in 1584 een lange reeks koperen munten geslagen, eerst met het wapen van Philips II, na diens afzwering met dat van de nieuwe sovereign Frans van Anjou en tenslotte na diens vertrek met het stadswapen. Blijkens de waarde aanduidingen 12, 6 en 4 mijten waren het oorden en duiten, of in de plaatselijke terminologie twaalffaerts en seskens, benevens in aansluiting op de sinds 1571 in het zuiden geslagen stukken, dubbele korten. Deze laatste denominatie paste nl. goed bij de vooral in Vlaanderen en de Waalse gewesten nog steeds gebruikelijke rekeneenheid, het Artesische pond = 1 gulden, onderverdeeld in 20 sols Art. (= 1 stuiver) à 12 penningen Art. (= 4 mijten). Ook de Gentse munten waren iets lichter dan de voorafgaande Statenmunten met het oog op de reeds genoemde koersstijging van het zilvergeld (Pl. II, 19-22).

Ook in het aan de koning trouw gebleven gebied in het zuid-oosten werd tegelijkertijd het koperen kleingeld aanvaard. Nadat door de Pacificatie van Gent alle Nederlandse munthuizen voor de koning verloren gegaan waren, richtte Parma eerst in Luxemburg, weldra in Namen een nieuwe koninklijke munt op. Te Namen vond in de jaren 1578-'79 parallel met de Statenmunten een eerste emissie van kopergeld plaats. De beeldenaar wordt hier gevormd door het bourgondische kruis en het wapen van Namen¹⁸, de denominaties zijn aan het ter plaatse gebruikelijke Artesische pond aangepast: stukken van 2, 1 en $\frac{1}{2}$ penning Art. of 8, 4 en 2 mijten Vlaams. Het gewicht was in verhouding hetzelfde als

dat van de Statenmunten, de zeer matige sleischat van $\frac{1}{2}$ stuiver wijst erop, dat er in dit geval geen sprake is van een emissie met fiskale bijbedoelingen (Pl. II, 15).

Nadat in 1579 met Maastricht de eerste grote stad in de Nederlanden heroverd was, werd de koninklijke munt in 1580 naar die stad verplaatst. Daar werd onmiddellijk de vervaardiging van gouden en zilveren munten van het vóór de Opstand gebruikelijke systeem hervat, zij het dat de koersen aan de gewijzigde omstandigheden waren aangepast. De vervaardiging van de vroegere dubbele en enkele korten werd echter niet hervat. Kennelijk was het gebruik van groter kopergeld in de laatste jaren zo vanzelfsprekend geworden, dat dit ook in het heroverde gebied werd gehandhaafd. Een instructie van 1 januari 1580¹⁹ schreef dan ook vervaardiging van koperen oorden en duiten op naam van de koning voor. De beide denominaties werden op dezelfde wijze als dit vroeger gebeurd was onderscheiden door resp. de gekroonde en ongekroonde kop van de koning. Het gewicht was niet onbelangrijk lager dan dat van de vroegere koningsmunten en van de Statenmunten, in overeenstemming met de gestegen kosten; aanvankelijk was de marge voldoende om een vrij hoge sleischat van 4 stuivers per mark te heffen, later werd deze echter geleidelijk verlaagd²⁰. De in 1580 te Maastricht voor het eerst geslagen reeks werd met de herovering van de zuidelijke gewesten geleidelijk over alle weer onder Spaans bewind komende munthuizen verbreid: 's-Hertogenbosch, Bergen, Atrecht, Doornik, Brugge, Brussel, Antwerpen en Nijmegen (Pl. I, 9-14).

Hierdoor waren de grote koperstukken na 1585 tot een vast bestanddeel van de muntslag in de Spaanse Nederlanden geworden, wat zij bleven tot in de 18e eeuw. Wel werden uiteraard bij de opeenvolgende regeringswisselingen de beeldenaars enige malen gewijzigd en werd het aanvankelijke gewicht van 45 per mark voor de oord geleidelijk verlaagd, zodat het sedert 1606 onveranderd 64 per mark bedroeg. Ook werden van tijd tot tijd om aan plaatselijk gedifferentieerde behoeften te voldoen enkele aanvullende denominaties, overigens qua gewicht en type in het systeem passend, toegevoegd. Zo werden onder Philips II in Den Bosch en in de westelijke provincies halve duiten (in Brabant moorken genoemd) geslagen gekenmerkt door het provinciewapen en eveneens in het westen stukken van 4 mijten of 1 penning Artesisch kenbaar aan het op een kruis rustende wapen, benevens alleen in Artois halve penningen van 2 mijten. Onder de Aartshertogen werden opnieuw naast

de algemeen gebruikelijke oorden en duiten of negenmannekes dubbele en enkele penningen Artesisch, dus 8 en 4 mijten Vlaams, in circulatie gebracht. De latere regeringen beperkten zich tot de gewone oorden en duiten. In 1589 en in 1613 werden nog naast de koperen oorden kleine hoeveelheden oorden van zilverhoudend koper in omloop gebracht, maar deze poging tot terugkeer tot een verouderde muntsoort zijn geen van beide met succes bekroond ²¹.

In tegenstelling met het Zuiden is het in de noordelijke gewesten eigenlijk niet tot een dergelijk uniform stelsel van kopergeld gekomen: een regeling van de Staten-Generaal betreffende klein geld is nooit tot stand gekomen en tot het einde van de Republiek heeft de aanmunting van duiten op provinciale voorschriften berust, al waren deze althans in de 18e eeuw overal gelijklopend, zodat de gewestelijke zelfstandigheid nog slechts in de uiteenlopende beelden naars tot uiting kwam. In de eerste jaren van de Republiek was van enige eenheid nog geen sprake op dit gebied. Vooreerst bleef vooral in de noordoostelijke delen van het land het gebruik klein geld van zilverhoudend koper uit te geven nog tientallen jaren voortleven. Nog in de tachtiger jaren werden zilveren muntjes in de orde van grootte van een duit of kleiner vervaardigd, zoals al tientallen jaren gebeurd was, door de steden Nijmegen, Arnhem, Zutphen, de Drie Steden van Overijsel (in de munt te Deventer) en Hasselt. Friesland handhaafde de uitgave van zilveren oorden tot in het eerste kwart van de 17e eeuw en de stad Groningen bleef tot 1635 een hele reeks zeer kleine zilverstukken uitgeven zonder tot de invoering van zuiver koper over te gaan.

Het zal vermoedelijk in de eerste plaats met deze ingewortelde voorkeur voor zilveren klein geld samenhangen, dat de invoering van het moderne kopergeld in het Noorden niet zonder schokken verlopen is. Koperen Statenmunten zijn in deze streken slechts te Nijmegen en Hasselt en dan nog niet in bijzonder grote hoeveelheden geslagen. De provinciale munt te Utrecht heeft wel zilveren Statenmunten geslagen maar zich volgens oud gebruik onthouden van het vervaardigen van kleingeld: dat was sinds eeuwen een voorrecht van de stad, die in 1578 de uitoefening van dit oude privilege — een van de doeleinden van de Opstand was immers het handhaven van de plaatselijke voorrechten — weer ter hand nam. Op 18 januari 1578 besloot de stad tot de vervaardiging van stedelijk kleingeld over te gaan dat geslagen werd in de provinciale munt ²²: uitgegeven werden zilveren stuivers en koperen oorden, duiten

en penningen²³, alle met naam en wapen van zowel de koning als de stad. Als voorbeeld voor deze reeks koperstukken dienden ongetwijfeld de al zo ruim verbreide Hollandse stukken; de Utrechtse waren echter ongeveer 40 % lichter en de te behalen winst werd zelfs voor de provinciale muntmeester, die ze voor een vaste onkostenvergoeding vervaardigde, zorgvuldig geheim gehouden. De verwachting een vrij belangrijk financieel voordeel te behalen door deze lichte munten tussen de zwaardere ook in Utrecht ruim circulerende Hollandse stukken aan de man te brengen, zal wel het hoofdmotief voor de transactie geweest zijn (Pl. III, 31).

Een Hollandse reactie bleef dan ook niet uit. In het voorjaar van 1579 blijken daar talrijke klachten te bestaan over het aanwezige kopergeld, zodat zelfs de ontvangers formeel gelast moesten worden koperen munten van behoorlijke kwaliteit niet te weigeren²⁴. Kennelijk begon het eigen Hollandse kopergeld, dat in zulke enorme hoeveelheden in omloop gebracht was, reeds hierdoor disagio te doen. Bovendien blijkt, dat op vrij grote schaal particuliere vervalsingen — die nog tegenwoordig niet zeldzaam zijn — optraden en wekten de „vreemde oorden” veel misnoegen op. Met deze laatste kunnen eigenlijk slechts de lichte Utrechtse oorden bedoeld zijn, daar de Statenoorden niet slechter dan de Hollandse waren en ander groot kopergeld nog niet bestond. De Staten van Holland, die al geruime tijd in onderhandeling waren met Brabant en Vlaanderen over een algehele hervorming van het muntwezen en gewonnen waren voor het standpunt, dat alle aanmuntingen met financiële bijbedoelingen afgeschaft dienden te worden²⁵, gingen tot radicale maatregelen over. In de zomer van 1579 lieten zij de aanmaak van Hollands kopergeld, tegelijk met die van de leeuwendaalders, geheel staken. Tevens werd om de omloop grondig te saneren het gebruik van vreemde oorden — in feite dus de Utrechtse — geheel verboden en de waarde van de Hollandse koperen munten gehalveerd. Hierdoor zouden de sedert 1574 geslagen oorden met de Hollandse Maagd in het vervolg als duiten circuleren, de duiten als penningen enz. De stad Utrecht nam uiteraard haar tegenmaatregelen en verbood de Hollandse oorden, echter niet zonder de gelegenheid open te stellen deze in te wisselen tegen 6 in plaats van 4 oorden voor een stuiver. De aanmaak van eigen kopergeld werd echter tevens gestaakt.

In de volgende jaren is in het Noorden, behalve in Zeeland dat zich in dezen bij Vlaanderen en Brabant aansloot, geen kopergeld gemunt. Wel bleven natuurlijk grote hoeveelheden oude Hollandse oorden, thans

als duiten, in gebruik. Langzamerhand bleek echter deze aanvankelijke excessieve, doch voortdurend verminderende hoeveelheid niet meer aan de behoefte van het verkeer te kunnen voldoen, althans volgens het inzicht van de aan de voortduring van de muntslag geïnteresseerde muntmeesters. In 1590 wist de muntmeester te Dordrecht dan ook van de Staten toestemming te krijgen de vervaardiging van koperen geld, die door zijn Zeeuwse buurman al zolang werd bedreven, te hervatten²⁶. De regeerders waren echter nog zeer bezorgd opnieuw een onbepaalde stroom van kopergeld uit te lokken en namen bij het karakter van kredietgeld van deze stukken passende maatregelen: in de eerste plaats werd de muntmeester de toestemming tot aanmaak telkens slechts voor een beperkte hoeveelheid verleend (tezamen 5 miljoen stuks in de jaren 1590—1599); daarnaast werd een vrij hoog gewicht, 58 (sedert 1593 verlaagd tot 62) duiten per mark voorgeschreven; tenslotte werd in principe vastgesteld, dat binnen Holland slechts Hollands kopergeld gebruikt zou mogen worden, een regeling die in de volgende jaren door de Staten-Generaal verschillende malen voor het gehele land werd overgenomen²⁷ (Pl. III, 28).

De nieuwe Hollandse duiten, die weliswaar lichter waren dan de oude tot duiten verlaagde oorden, maar belangrijk zwaarder dan de Zeeuwse en Zuidnederlandse duiten, kregen aan de vz. de Hollandse Maagd zoals die op de oude oorden voorkwam en op de kz. in drie regels de provincienaam, waarmee het lokaal karakter van deze muntsoort duidelijk onderstreept werd. Dit type werd in Holland zonder veel wijziging tot in de 17e eeuw behouden, ook nadat het gewicht in 1604 tot 85, later tot 116 stuks per mark verlaagd werd. In overeenstemming met de grondgedachte dat de vervaardiging tot het hoogst noodzakelijke beperkt moest blijven, werd geen sleischat geheven.

Zodra door Holland een omvangrijke emissie van kopergeld in omloop gebracht werd, volgden andere muntateliers dit voorbeeld na. In het bijzonder wisten de meeste muntmeesters van de steden, waar deze exploitanten grotere invloed konden uitoefenen en de regeringen relatief meer belang hadden bij de inkomsten uit de muntslag, in de volgende jaren allerwegen consenten te verkrijgen voor het slaan van duiten naar Hollands model²⁸, maar van lager, enige winst belovend gewicht. Door Gorinchem en Arnhem (later ook door Nijmegen) werden slaafse imitaties uitgegeven met dezelfde zittende vrouwenfiguur, elders werd deze vervangen door een stadswapen, overal echter werd de typerende keerzijde met de provincie- of stadsnaam in een lauwerkrans gehandhaafd.

Dergelijke duiten zijn in de negentiger jaren geslagen door Deventer, Kampen en Zwolle, door Zaltbommel en in de Westfriese munt, die eveneens door de steden werd beheerd. Van de provincies namen slechts Gelderland en Friesland²⁹ met kleine emissies aan de duitenslag deel. Men beperkte zich overal evenals in Holland tot één denominatie; slechts Deventer heeft naast duiten ook een klein aantal halve duiten of penningen uitgegeven, nog steeds gekenmerkt door de P van Philips II³⁰. (Pl. III, 29-40).

Pas in de eerste jaren van de 17e eeuw wordt de kopergeldvervaardiging — gelijktijdig met bijzonder omvangrijke aanmuntingen in de zuidelijke Nederlanden en het bisdom Luik — algemener. In 1601 hervatte Zeeland de vervaardiging van kopergeld — tegelijk met die van nieuwe lichte daalders — met een grote emissie van zeer lichte oorden en duiten, in type overeenkomend met de daar nog zo lang geslagen Statenmunten. Het voorbeeld werd gevolgd door Friesland en Overijsel en ook Holland en West-Friesland zagen zich hierdoor gedwongen de muntvoet van hun duiten te verlagen, al bleven deze beide gewesten gedurende de gehele 17e eeuw bijzonder spaarzaam met het verlenen van incidentele toestemmingen voor de aanmaak van kopergeld, waarop de muntmeesters voortdurend ook daar bleven aandringen. Bijna overal elders werden in de 17e eeuw miljoenen duiten geslagen op het na 1600 geleidelijk overal ingevoerde gewicht van ca. 120 per mark (vrijwel gelijk aan het sedert 1606 in de Spaanse Nederlanden geldende gewicht), niet alleen door de provinciale en stedelijke erkende munthuizen, maar ook door de aan de grenzen der Nederlanden gelegen ateliers van Reckheim, Gronsveld, Batenburg, Stevensweerd enz., die talloze nog lichtere imitaties van zowel Noord- als Zuidnederlandse koperen munten aan de circulatie toevoegden. Op de 17e eeuwse ontwikkeling kan hier echter niet verder ingegaan worden: aangestipt zij, dat pas de invoering in 1702 van nieuwe, veel zwaardere duiten met gelijktijdig verbod van alle lichte 17e eeuwse exemplaren aan de chaos op dit gebied een einde heeft gemaakt.

KOPEREN MUNTEN GESLAGEN IN DE NEDERLANDEN VÓÓR 1600

<i>Spaanse Nederlanden</i>		Vla. mij- ten		gewicht per mark	gram		litt.	jaartallen
Karel V	korte	2	1543	128	1,92	vz. gekroonde buste kz. klimmende leeuw	GH 198	1543—1556
Philips II	korte	2	1557	128	1,92	vz. gekroonde buste kz. vier vuurstalen	GH 229	z.j. (1557—1567)
	dubbele korte	4	1571	64	3,84	vz. ongekroonde buste kz. wapen	GH 230	z.j. (1571—1579)
	korte	2	1571	128	1,92	vz. gekroonde buste kz. wapen	GH 231	z.j. (1571—1578)
	Statenoord	12	1578	34	7,24	vz. ongekroonde buste kz. wapen	GH 252	z.j. (1578—1581)
	Statenduit	6	1578	68	3,62	vz. wapen kz. Bourgondisch kruis	GH 253	z.j. (1578—1581)
	Statenkorte	2	1578	204	1,21	vz. gekroonde buste kz. wapen	GH 254	z.j. (1578—1581)
	oord	12	1580	45	5,44	kz. wapen vz. ongekroonde buste	GH 232	1580—1594
	duit	6	1580	90	2,72	a. vz. ongekroonde buste kz. wapen	GH 233	1580—1596
						b. vz. Bourgondisch kruis kz. wapen	GH 234	1593—1598
	penning (Hol.)	3	1580	180	1,36	a. vz. Bourgondisch kruis kz. provinciewapen	GH 236	1581—1587
					b. vz. gekroonde P kz. kon. wapen	GH 237	1597—1598	
maille (penning Art.)	4	1591	135	1,81	vz. gekroonde buste kz. wapen op kruis	GH 235	1591—1598	
halve maille	2	1591	270	0,91	vz. gekroonde buste kz. klimmende leeuw	GH 238	1591	

Gewesten en steden		Vla. mij- ten		gewicht per mark gram			litt.	jaartallen
Namen	dubbele penning (Art)	8	1578	45	5,44	uz. provinciewapen kz. Bourgondisch kruis	GH 266	1578—1579
	penning (Art)	4	1578	90	2,72	als boven	GH 267	1578—1579
Vlaanderen	halve penning	2	1578	180	1,36	als boven	GH 268	1579
	Anjouoord	12	1582	80	6,15	uz. ongekroonde buste kz. wapen Anjou	DdP 14,10	z.j. (1582—1583)
	Anjouduit	6	1582	160	3,08	uz. leliekruis kz. wapen Anjou	DdP 14,11	z.j. (1582—1583)
Gent	oord	12	1581	38	6,48	a. uz. klimmende leeuw kz. kon. wapen	Gill. 6—7	1581
						b. uz. klimmende leeuw kz. wapen Anjou	Gill. 20; 32	1582—1583
						c. uz. klimmende leeuw kz. wapen Gent	Gill. 33; 39	1583—1584
	duit	6	1581	76	3,24	a. uz. klimmende leeuw kz. kon. wapen	Gill. 8; 9	1581
						b. uz. klimmende leeuw kz. wapen Anjou	Gill. 10; 21; 34	1581—1583
						c. uz. klimmende leeuw kz. wapen Gent	Gill. 35; 36; 40	1583—1584
dubbele korte	4	1582	114	2,16	a. uz. klimmende leeuw kz. wapen Anjou	Gill. 22	1582	
					b. uz. gekroonde G kz. wapen Vlaanderen	Gill. 41	1584	
Zeeland	Statenoord	12	1581	44	5,69	uz. ongekroonde buste kz. kon. wapen	Verk. 95, 1—2	z.j. (1581—1589)
	Statenduit	6	1581	88	2,80	a. uz. Bourgondisch kruis kz. kon. wapen	Verk. 213,4	z.j. (1581)
						b. uz. Bourgondisch kruis kz. wapen Zeeland	Verk. 95,3	z.j. (1581—1583)
Holland	oord	12	1574	32 33	7,69 7,46	uz. wapen Holland kz. Hollandse Maagd	GH 263—11	1574—1579

Gewesten en steden		Vla. mij- ten		gewicht per mark gram			litt.	jaartallen
	duit	6	1573	64	3,85		GH 264—11	z.j. (1573—1579)
				66	3,73	uz. Bourgondisch kruis kz. wapen Holland		
	penning	3	1573	128	1,92	uz. gekroonde P	GH 265—11	1573—1579
				132	1,86	kz. Hollandse leeuw		
	duit	6	1590	58	4,24	uz. Hollandse Maagd	Verk. 57,3	z.j. (1590—1598)
				62	3,97	kz. prov. naam in krans		
West-Friesland	duit	6	1593	62	3,97	uz. prov. wapen kz. naam in krans	Verk. 75,5	z.j. (1593—?)
Gorinchem	duit	6	1590?	?	?	uz. zittende Maagd kz. stadsnaam in krans	Verk. 58,3	z.j.
Utrecht (stad)	oord	12	1578	53	4,64	uz. kon. wapen kz. wapen van Utrecht	Verk. 115, 5—6; 116,1	1578—1579
	duit	6	1578	106	2,32	uz. Bourgondisch kruis kz. wapen van Utrecht	Verk. 115,4	1578
Gelderland	duit	6	1591	?	?	uz. prov. wapen kz. prov. naam in krans	De Voogt 196	z.j.
Arnhem	duit	6	1595	?	?	uz. wapen Gelre kz. zittende Maagd	Verk. 38, 1—3	z.j.
Zaltbommel	duit	6	?	?	?	uz. klimmende leeuw kz. stadsnaam in krans	Verk. 37,4	z.j. (1591?)
Culemborg	oord	12	1590	?	?	uz. wapen Floris I kz. spreuk in lijst	Verk. 32,5	1590
	duit	6	1590	?	?	als voren	Verk. 32,6	1590—1591
Deventer	duit	6	1592	?	?	uz. stadswapen kz. stadsnaam in krans	Verk. 157,2	1592, 1594
	penning	3	1592	?	?	uz. stadswapen kz. letter P	vdChijs 13,6	z.j. (1592)
Kampen	duit	6	1596?	?	?	uz. klimmende leeuw kz. stadsnaam in krans	Verk. 167,1	z.j., 1597—1598
Zwolle	duit	6	1594	?	?	uz. stadswapen kz. stadsnaam in krans	Verk. 178,5	1595—1598

Gewesten en steden		Vla. mij- ten	gewicht per mark gram				litt.	jaartallen
Friesland	duit	6 ?	? ?			uz. prov. wapen kz. prov. naam in krans	Verk. 216,3	z.j. (1590?)
Kamerijk	denier	2	1566	150	1,63	uz. wapen Bergen kz. wapen Cambrésis	Rob. 22, 4—6	z.j.
	6 deniers	12	1572?	?	?	uz. wapen Berlaimont kz. diverse kruisen	Rob. 25, 2—4	z.j.
	2 deniers	4	1572	?	?	uz. wapen Berlaimont kz. versierd kruis	Rob. 25, 5—6	z.j., 1576
	denier	2	1572	?	?	uz. wapen Berlaimont kz. wapen Cambrésis	Rob. 25, 7—9	z.j. 1576
Luik Gerard van Groesbeek	6 sols	3	1565	2¼ est.	3,46	uz. wapen Groesbeek kz. versierd kruis	Ch. 521	1565—1566
	4 sols	2	1565	1½ est.	2,31	uz. wapen Groesbeek kz. drie wapens	Ch. 522—3	1565—1566
	2 sols	1	1565	¾ est.	1,16	uz. wapen Groesbeek kz. versierd kruis	Ch. 524	1565, z.j.
	24 sols	12	1580?	?	?	uz. wapen Groesbeek kz. versierd kruis	Ch. 525	z.j.
	12 sols	6	1580?	?	?	als voren	Ch. 526	z.j.
Ernst van Beieren	16 sols	8	1582	66 C.	3,54	uz. wapen Beieren kz. peron	Ch. 552—3	1583—1585
	12 sols	6	1582	88 C.	2,65	a. uz. ongekroonde buste kz. wapen Beieren	Ch. 554—5	1583—1592
						b. uz. wapen Beieren kz. peron	Ch. 557—9	1594, z.j.

<i>Gewesten en steden</i>		Vla. mij- ten		gewicht per mark	gram		litt.	jaartallen
	8 sols	4	1582	132 C.	1,77	uz. ongekroonde buste kz. wapen Beieren	Ch. 556	1590
	6 sols	3	1582	176 C.	1,33	uz. wapen Beieren kz. peron	Ch. 560—1	z.j. (1594?)
Stavelot	6 sols	3?	1571	? ?	?	uz. wapen Manderscheid kz. versierd kruis	Ch. 12—13	1571—1574
Ernst van Beieren	12 sols	6	1585	88 C.	2,65	uz. ongekroonde buste kz. wapen Beieren	Ch. 16	1585—1586

¹ Nicholas Oresme, *De Moneta*, ed. Ch. Johnson, London 1956, p. 5—8.

² G. Papadopoli, *Le monete di Venezia I*, Venezia 1893, p. 375; herdrukt in W. Jesse, *Quellenbuch zur Münz- und Geldgeschichte des Mittelalters*, Halle 1924, p. 158.

³ E. Martinori, *La Moneta, vocabolario generale*, Roma 1915, s.v. cavallo. Afb. in *Corpus Nummorum Italicorum XIX*, Roma 1940, pl. 8 en 9.

⁴ A. C. Teixeira de Aragão, *Descrição geral e historica das moedas de Portugal II*, Lisboa 1877, p. 300.

⁵ Over de 15e eeuwse oorsprong van de Bursarienzeichen laatstelijk: H. Weinrich, in *Westfalia numismatica 1963*, Münster 1963, p. 51.

⁶ Uitvoeriger hierover: *Jaarboek 45* (1958), p. 84—87.

⁷ *Recueil des Ordonnances des Pays Bas*, 2e série IV, p. 448.

⁸ Blijkens een Luikse berekening van 1565 kostte een pond koper af Antwerpen f 20,—, waarbij nog bijna een gelijk bedrag aan muntkosten kwam: J. Chestret de Hanefte, *Numismatique de la principauté de Liège*, Bruxelles 1890, p. 403 (in de gedrukte tekst zijn overigens kennelijk enkele posten overgeslagen).

⁹ De vermindering werd in Maastricht toegestaan in 1559 (P. O. van der Chijs, *De munten van Brabant en Limburg*, Haarlem 1851, p. 410), maar ook elders toegepast.

¹⁰ Chestret, *Liège*, p. 268: het gaat hier kennelijk om de vervanging van brülés van zeer laag zilvergehalte door koperstukken. In het bisdom Luik wordt gerekend in Luikse stuivers (aidants) van 24 sols. De waarde van de Luikse stuiver bedroeg in deze periode ongeveer $\frac{1}{4}$ Nederlandse stuiver (J. Ruwet, *Un aspect de la politique monétaire liégeoise au XVIe siècle*, in *Scrinium Lovaniense*, Leuven 1961, p. 410—437).

¹¹ C. Robert, *Numismatique de Cambrai*, Paris 1861, p. 152 en 164. Hier wordt gerekend in deniers de Flandre = 2 mijten Vlaams. In 1572 werden veelvouden van 6, 3 en 2 deniers aan de reeks toegevoegd, die vermoedelijk op dezelfde voet zijn geslagen.

¹² Over de door Holland en andere gewesten toegepaste fiskale uitbuiting van de muntslag: *De Geuzenpenning 5* (1955), p. 45—47.

¹³ De oorspronkelijke instructie noch het besluit tot toevoeging van de oord zijn bewaard. De aanvankelijke muntvoet blijkt uit de instructie van 30 oktober 1575, waarbij de gewichten werden verlaagd van 64 tot 66 per mark enz.

¹⁴ De gecombineerde titels van Holland en Zeeland werden tot 1585 ook op de gouden en zilveren munten geslagen te Dordrecht gehandhaafd.

¹⁵ Over het karakter van de Statenmunten uitvoeriger: *Jaarboek 35* (1948), p. 28.

¹⁶ J. Broekema, *Geschiedenis der Zeeuwse munt in Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen V-2* (1881), p. 349 vlg.

¹⁷ Ch. Gillemann, *Le dernier atelier monétaire de Gand*, in *RBN 83* (1931), p. 30 vlg. Helaas worden door de auteur noch de muntvoet noch de geslagen aantallen van de koperen munten volledig vermeld.

¹⁸ R. Chalon, *Recherches sur les monnaies des comtes de Namur*, Bruxelles 1860, p. 129. De betreffende rekening is gepubliceerd door E. Bernays in *RBN 79* (1913), p. 138—177.

¹⁹ A. de Witte, *Histoire monétaire des ducs de Brabant II*, Bruxelles 1896, p. 309.

²⁰ De wijzigingen van de sleischat zijn te vinden in de in extenso gedrukte rekeningen van de munt te 's-Hertogenbosch: F. Verachter, *Histoire monétaire de la ville de Bois-le-Duc*, Anvers 1845, p. 173 vlg.

²¹ H. Enno van Gelder et M. Hoc, *Les monnaies des Pays-Bas bourguignons et espagnols*, Amsterdam 1960, nos 266—7 en 318.

²² *Tijdschrift 21* (1913), p. 123—4.

²³ Het is niet zeker of inderdaad behalve oorden en duiten ook penningen zijn geslagen. Wel zijn stempels voor penningen bewaard: *Centraal Museum Utrecht, Cat. van het Historisch Museum*, 1928, nos 2807 en 2815.

²⁴ Resoluties der Staten van Holland 17 juni, 2 juli, 6 juli, 13 juli, 14 augustus en 21 september 1579.

²⁵ Uitvoeriger: *Jaarboek 35* (1948), p.

²⁶ Resoluties der Staten van Holland 13—19 maart 1590. De telkenmale gegeven consenten voor bepaalde hoeveelheden duiten worden geciteerd in de muntmeestersrekeningen van de jaren 1590—1599.

²⁷ In het plakkaat van 4 augustus 1586 komt het eerste de restriktie voor: „De stuyvers ende koperen Munten geduerende dese Oorloge by eenige der voors. Provincien ghedaen Munten sullen blijven cours ende ganck hebben in de Provincien daer die gheslaghen zijn ten tegenwoordighen prijse”. De bepaling werd later geregeld herhaald.

²⁸ Zie de Bijlage.

²⁹ Op grond van het gewicht mag aangenomen worden, dat de ongedateerde duiten van het type De Voogt 196 althans gedeeltelijk volgens instructie van 3 februari 1591 (W. J. de Voogt, *Geschiedenis van het Muntwezen, I Gelderland*, Amsterdam 1874, p. 27) zijn geslagen. De ongedateerde duiten van Friesland van het type Verkade 216,3 zijn zeker vóór 1604 geslagen, een nadere datering is echter niet mogelijk.

³⁰ De koperen penning van Deventer wordt met onjuiste datering afgebeeld P. O. van der Chijs, *De munten der Heeren en Steden van Overijssel*, Haarlem 1854, pl. 13,6; hij wordt vermeld in de instructie van 28 februari 1592 (W. H. Cost Jordens, *Bijdragen tot de geschiedenis der Deventer munt II*, in *Overijsselsche Almanak* 1855, p. 15 noot 1).

SUMMARY

The earliest copper money in the Netherlands - During the Middle Ages no coins of pure copper were struck in Western Europe, though this metal was in fact used for para-monetary purposes (counters and tokens). It was also employed as an alloy in silver coins with a low silver content. Not until the 15th century was small change of pure copper introduced in Italy where Byzantine and Arabic copper coins had remained in use longest (Venice and Naples in 1472).

In the Western countries copper money was introduced first in the Burgundian Netherlands: in 1543 a "korte" (1/12 stuiver) of copper was issued in the place of the billon "korte". The radiate crown which the Emperor wears on this coin points to the fact that its prototype was the Neapolitan cavallo. At the beginning the use of copper was limited to the very smallest denominations. Larger coins of pure copper (1/4 stuiver) were first struck in the province of Holland after the Revolt of 1572. In this case the copper issues were used as a means to raise money to meet the expenses of the war. Through these fiscal measures copper money came to be used generally. When the coinage was reformed in the Spanish Southern Netherlands in 1580 all coins of 1/4 stuiver and lower values were henceforth made of copper.

In the Northern independent provinces the use of billon small change was more long-lived. After the war emissions had come to an end in 1580 the province of Holland did not issue any copper doits (1/8 stuiver) until 1590, now without motives of gain, and only intended for circulation in the province itself. The example of Holland was copied in the following years by most of the other provinces and towns. A survey is given of all the copper coins struck in the Netherlands before 1600.

Koperen munten: 1 Napels, 2 Karel V, 3 Philips II, emissie 1557, 4—5 Philips II, emissie 1571, 6—8 Philips II, emissie 1578, 9—14 Philips II, emissie 1580

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

Koperen munten: 15 Namen, 16—17 Vlaanderen, 18 Luik, 19—22 Gent, 23—24 Zeeland, 25—27 Holland

Koperen munten: 28 Holland, 29 West-Friesland, 30 Gorinchem, 31 Utrecht, 32 Gelderland, 33 Arnhem, 34 Zaltbommel, 35 Culemborg, 36—37 Deventer, 38 Kampen, 39 Zwolle, 40 Friesland